

Јелена Радовановић
Универзитет Принстон
Њу Џерзи, САД

УДК
821.163.41.09 Димитријевић Ј.
DOI
<https://doi.org/10.18485/jdimitrijevic.2018.ch14>

Јелена Димитријевић: прва српска оријенталисткиња?

Овај чланак представља читање дела о Истоку Јелене Димитријевић у контексту развоја оријенталистике као научне дисциплине у Србији. На основу њених *Писама из Ниша о харемима* (1897), *Писама из Солуна* (1918) и *Седам мора и три океана. Путем око света* (1940), чланак указује на то да разноврсност тема којима се Јелена Димитријевић бавила стоји у јасном контрасту према – у то доба распрострањеном – схватању оријенталистике као помоћног средства националне историографије или дипломатије. Посебна пажња у овом раду посвећена је испитивању различитих креативних начина на које Јелена Димитријевић преноси филолошко знање о турском језику, и тиме оријенталистичко знање *par excellence*, упркос недовољном познавању персо-арапског писма. У ове методе спадају транскрипција локалног дијалекта турског језика ћириличним писмом, сакупљање и превођење усмене поезије, употреба хибридног језика, као и описи османских докумената унутар књижевног текста. Коначно, иако Јелена Димитријевић није оријенталисткиња у строгом смислу речи, сматрам да је због широких интересовања, познавања језика и креативности у производњи знања о Блиском истоку треба уврстити у пионире ове дисциплине.

Кључне речи: Јелена Димитријевић, оријенталистика, туркологичка, турски језик

Оријент, или Исток, био је стална фасцинација Јелене Димитријевић. Стигавши у Александрију око 1926. године, на свом последњем великом путовању, око света, Јелена Димитријевић са нескривеном сентименталношћу пише: „О мој Источче! како те познајем и колико те волим! Јер ипак, ти си и овде онај Исток као тамо у Смирни, тамо у Цариграду и тамо, као некада, у Солуну! [...]и си ми моја прва љубав и ево видим да ћеш ми бити и последња.“¹ Опис овог путовања уједно је и последњи путопис који је ауторка објавила, више од деценије по повратку у Београд. Њиме је заиста заокружена једна каријера на чијем се почетку и крају нашао Исток: на крају Блиски исток Египта, Сирије и Палестине, а на почетку, још много ближи Исток муслимана из Ниша.

Писање Јелене Димитријевић о Истоку може се, за потребе овог рада, поделити на три периода у којима се географске одреднице укрштају са историјским. Првом периоду припадају дела која је Јелена Димитријевић написала крајем деветнаестог века у Нишу, граду који је у то време тек постао део Србије. Ниш је у многоме конститутиван за стваралаштво Јелене Димитријевић: то је место у коме је живела готово две деценије, у коме је започела своје стваралаштво и дала неке од основних смерница којима ће оно ићи. То је, такође, град у коме је научила турски и стекла

¹ Јелена Димитријевић, *Седам мора и три океана. Путем око света*. (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940), 55.

значајна познанства међу локалним муслиманима. Како сматрам да је период њеног живота у Нишу од изразитог значаја за њен однос према Истоку, у овом раду ћу *Писмима из Ниша* (1897) посветити посебну пажњу. У другом периоду стваралаштва Јелене Димитријевић, у који сврставам *Писма из Солуна* (1918 [1908]) она пише о самом Османском царству, које је уздрмано Младотурском револуцијом, догађајем који је оставио дубок траг на турску историју и знатно после слома царства. Трећи, и последњи период у коме Јелена Димитријевић пише о Истоку представља путопис *Седам мора и три океана: Путем око света* (1940), настао на њеном путовању по Блиском истоку двадесетих година двадесетог века, након што је Османско царство престало да постоји.

Укратко, Јелена Димитријевић је током целог живота путовала, промишљала и објављивала дела о Истоку. Стога, иако је позната пре свега као књижевница и феминисткиња, овај рад ће њено дело посматрати у контексту оријенталистике као научне дисциплине. Полазећи од шире дефиниције да је оријенталиста или оријенталисткиња онај ко учи један или више блискоисточних језика како би производио знање – које свакако претендује да буде научно знање – о Истоку, овај рад ће поставити следећа питања: У каквом се односу налази дело Јелене Димитријевић према оријенталистици каква се развијала у Србији њеног времена? Које од задатака оријенталистике испуњава њено дело? Треба напоменути да су конотације појмова оријентализам и оријенталиста значајно промењене под утицајем теорије Едварда Саида (Edward Said). Иако има оправданих разлога за посматрање дела Јелене Димитријевић, и слике Оријента коју производи у оквирима Саидове и постколонијалне теорије, у овом раду појам оријенталисткиња биће употребљен искључиво у свом дисциплинарном значењу.²

Како желим да Јелену Димитријевић посматрамо као оријенталисткињу, предлагем, у првом делу рада, да њено дело

² Према Саидовим категоријама, ово значење се делимично поклапа са његовом најопштијом дефиницијом, према којој је оријенталиста, у академском смислу, „свако ко истражује Оријент, пише или предаје о њему – било као антрополог, социолог, историчар, или филолог – у општим или посебним аспектима.“ Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979), 2. Његова дефиниција, међутим, не укључује нужно познавање језика, које је од велике важности за овај рад.

посматрамо као научно дело, и издвојимо оно што се може сматрати њеним научним методом. Затим, у другом делу рада, теме којима се Димитријевић бави биће контекстуализоване у оквиру тема које су преовлађивале у – условно речено – оријенталистици њеног времена. Коначно, трећи и последњи део рада бавиће се начинима на које Јелена Димитријевић у *Писмима из Ниша* читаоцима преноси филолошко знање, као *par excellence* оријенталистичко знање, о говорном и писаном турском језику.

Јелена Димитријевић као научница

Посматрање дела Јелене Димитријевић као научног свакако није новост: њени савременици истицали су оно што се из њеног дела може научити,³ док је у новије време Силија Хоксворт (Celia Hawkesworth) назвала *Писма из Ниша* „драгоценим антрополошким и етнографским извором“, а Јелену Димитријевић „рођеном етнографкињом“.⁴ Јелена Димитријевић и сама слика свој портрет као научнице удубљене у етнографско прикупљање података. У *Писмима из Ниша*, њена непресушна радозналост мотивише је да се у различита доба дана и ноћи одазива на позиве комшиница да присуствује деловима „турске“ свадбе, што кулминира у четрнаестом писму, готово карикатурално, извештајем из спаваће собе. За разлику од осталих присутних жена, Јелена Димитријевић – коју муслиманке зову *ариџ*, односно мудра или образована, експлицитно је ту ради посматрања обичаја, о којима ће, како тврди, извештавати само пријатељици у Београду. Такође, за разлику од осталих присутних жена, Јелена Димитријевић све време пише. Тако у десетом писму, она преноси да ју је током „мале кане“ једна од жена која се љути због њеног присуства гурнула, „не дајући да ми куршун-калем (оловка) прелази преко бележника“.⁵ Ако је читалац овде затечен чињеницом да она током свадбе заправо све време записује, нема сумње да је смисао ове сцене и да нагласи веродостојност детаља и тиме и поузданост њеног извештавања.

3 Јелена Димитријевић, „Јелена Јов. Димитријевића“, *Босанска вила*, 5 и 6 (1899): 60.

4 Celia Hawkesworth, „A Serbian Woman in a Turkish Harem: The Work of Jelena Dimitrijević (1862-1945)“, *The Slavonic and East European Review*, 77, (1999): 61.

5 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампа, 1897), 89.

Посебно у ранијим делима Јелене Димитријевић, њен основни истраживачки метод, који се састоји пре свега из посматрања и интервјуа, може се окарактерисати као етнографски. У *Писмима из Ниша*, она износи и неку врсту свог програма, и то интересантно ради кроз уста мушкарца, Џевдет-паше.⁶ Критикујући површност европских извештаја о османским женама, Џевдет-паша каже: „Треба знати језик, дружити се с харемима, *разумети* хареме, и онда се онај ко пише о њима не би огрешио ни о што.“⁷ Лако је препознати да је приступ заснован на знању језика, пријатељству и дугом посматрању онај који је Јелена Димитријевић усвојила. У нишком периоду, њено истраживање је у великој мери спонтано: Јелена Димитријевић иде свуда где је позвана, и, као што је поменуто, записује оно што види, тражећи од учесница у догађајима додатна објашњења. Насупрот томе, у *Писмима из Солуна* (1908), Јелена Димитријевић показује много више иницијативе и контроле у свом истраживању. Она обавештава читаоце о томе да налази везе са официрским супругама из породица које подржавају младотурски покрет, а до којих долази захваљујући сопственој сличној друштвеној позицији и познанству са Енвер-пашом.⁸ Долазећи, у разговору с њима,⁹ до нових сазнања, она задаје себи додатне задатке: на пример, како сви помињу Донме,¹⁰ она решава

6 Ахмед Џевдет-паша (Ahmed Cevdet Paşa, 1823–1895) био је један од најзначајнијих османских државника деветнаестог века, који се истакао као кодификатор османског права и писац чувене османске *Историје (Tarih-i Cevdet)* у дванаест томова. Важно је истаћи да Димитријевић, упркос његовој биографији, овде представља Џевдет-пашу само као оца књижевнице Фатме Алије.

7 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос, 2008), 189.

8 Исмаил Енвер-паша (İsmail Enver Paşa, 1881–1922) био је један од вођа Младотурског покрета, а посебно се истакао у Младотурској револуцији 1908, током које је прозван „херојем слободе“. Провео је неколико година као војни аташе у Берлину, а касније постао и Војни министар у османској влади. Био је ожењен рођаком султана Мехмеда Решада.

9 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос, 2008): 26.

10 Историчар Марк Баер (Marc Baer) скорије пише да су донме (dönme, у буквалном преводу са турског, конвертит) посебна етно-религијска заједница која је живела у Солуну, а настала је од османских Јевреја који су, пратећи пример прокламованог месије Цвија Шабатаја у 17. веку прешли у ислам. Сами себе звали су *ma'atūnūt* (хебр.: верници). Детаљније о Донмама као и о аргументу због чега Донме не треба сматрати крипто-јеврејима видети у Marc Baer, “Dönme“, у *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ур. Kate Fleet et al. http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/dönme-COM_26084?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.cluster. Encyclopaedia+of+Islam&s.q=dönme>. (преузето 19. 08. 2016).

да и са њима разговара, те преко познанице налази начин да до њих дође.

Коначно, Јелена Димитријевић својим радом свесно учествује у ширем контексту писања о Истоку. Као што је приметила Светлана Томић, књиге Јелене Димитријевић често експлицитно улазе у дијалог са другим ауторима.¹¹ Стојан Новаковић, кога Јелена Димитријевић цитира у *Писмима из Ниша*, и Бранислав Нушић, кога мање или више прећутно евоцирају *Писма из Солуна*, најпознатији су међу њима. Она претендује на то да изнесе тачније информације из прве руке, не презајући од тога да се супротстави ауторима чији је ауторитет био готово неприкосновен.

Јелена Димитријевић у контексту развоја оријенталистике у Србији

Док је Јелена Димитријевић изражавала претензије на научност свог дела, она никада није своје дело одредила као оријенталистичко. Оријенталистика као научна дисциплина у строгом смислу речи није постојала у Србији у деветнаестом веку, а ни касније све до 1926. године, када је професор Фехим Бајрактаревић основао Катедру за оријенталну филологију на Београдском универзитету. Међутим, и пре него што је оријенталистика добила свој институционални дом, у Србији је владало интересовање за објављивање османских извора. Објављивање такозване „турске грађе“, као једног од ослонаца нове, критичке историографије, нераскидиво је везано за развој српске институционализоване науке. Већ од 1852. године, Друштво српске словесности, а затим и Српско учено друштво, започели су објављивање појединих османских докумената.¹² Српска краљевска академија, касније Српска академија наука, сматрала

11 Svetlana Tomić, „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“, у *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*, ур. Jelena Bogdanović et al. (Leuven: Leuven University Press, 2014), 119, 122; такође Светлана Томић, „Две врсте писама из Солуна: феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића о феминизму“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 59/3 (2011): 621–639.

12 Мехмед Беговић, „Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора“, *Глас*, CCCVII, 20, (1978): 373.

је од свог оснивања сакупљање и објављивање османских извора делом свог програма, штампајући их са доста систематичности у серији *Споменик*. Важно је приметити, међутим, да се при томе радило искључиво о османским изворима од важности за „српску националну историју“, те да су објављивани – по правилу у преводу – само извори који су се тicali тадашње или пројектоване српске територије: фермани и берати издавани свештенству, извештаји балканских великодостојника султану, они делови османских хроника и путописа који су се односили на тзв. „српске земље“. Приређивач ових издања био је Стојан Новаковић, који се највише и залагао за овакав концепт¹³ и организовао преводиоце, који су често османски турски језик научили као дипломатско особље Српског краљевског посланства у Цариграду.¹⁴ Укратко, може се говорити о инструменталном концепту прото-оријенталистике у Србији крајем 19. и почетком 20. века, према коме се учење језика и читање докумената налазило у служби или дипломатије или проучавања националне историје. Оријенталистика је схватана не као дисциплина за себе, већ пре свега као „нека врста помоћне историјске науке“, која уз то има да испуни и „своју националну научну мисију“.¹⁵

Како у овом контексту изгледа дело Јелене Димитријевић? Лако је уочити да су њена интересовања и разлози за учење језика сасвим другачији. Неке од њених тема представљају константу у различитим фазама њеног писања о Истоку, издвојеним у уводном делу овог чланка: то су, пре свега, теме које се тичу жене, њеног положаја и образовања, институције харема, родне сегрегације и

13 Ibid., 374.

14 Као на пример Димитрије Чохаџић, о чему видети Стојан Новаковић, „О овој књизи и писцу њену“, у Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894), III.

15 Дарко Танасковић, „Југословенска оријенталистика између филологије и лингвистике“, *Радио Сарајево, трећи програм*, 14, (1986): 66. Важно је нагласити да је овакво усмерење обележило оријенталистику у Србији и знатно касније у 20. веку. Танасковић пише да се Ф. Бајрактаревић тако тридесетих година жалио да највећи број српских оријенталиста „нису показали интересовање за турски језик и књижевност као такве“, а неколико деценија касније и сам Танасковић сматра да схватање османистике као *ancilla historiae* „ни данас није потпуно напуштено“ (уп. Дарко Танасковић, „С кућом у свет, а са светом у кући“ *Нур, часопис за културу и исламске теме*, 12, (2004): 29; и Дарко Танасковић, „Југословенска оријенталистика између филологије и лингвистике“, *Радио Сарајево, трећи програм*, 14, (1986): 66).

удруживања. Друге теме добијају на важности у појединим фазама њеног рада. У *Писмима из Ниша*, где је у центру пажње етнографско посматрање, тежиште је на муслиманским обичајима, веровањима, поезији, ентеријерима, као и разним праксама и односима у харему. Сасвим је другачије у *Писмима из Солуна*, у којима се пре свега ради о проблему женске еманципације у муслиманском свету. Пракса коришћења вела, о којој готово да нема речи у *Писмима из Ниша*, овде добија централну позицију. Упркос свом генерално негативном односу према велу, Димитријевић даје и драгоцене податке о овој пракси којих нема код других посматрача. Тако сазнајемо да се видови покривања разликују међу муслиманкама у селу и граду, у Цариграду и Солуну, као и међу припадницама различитих класа и политичких уверења. Путопис *Седам мора и три океана*, настао у периоду велике нестабилности на Блиском истоку, доноси нове теме, које су обележиле не само тај историјски тренутак, већ и данас имају драматичне последице. То су, на пример, успостављање енглеских и француских мандата на Блиском истоку, досељавање Јевреја у Палестину, или рад хришћанских мисионарских школа. Овај кратак каталог тема показује да су интересовања Јелене Димитријевић када пише о Истоку далеко разноврснија и модернија него интересовања њених савременика. Она пре свега демонстрирају став да Исток није могуће преселити у прошлост и свести на подлогу за националну историју. Напротив, пун компликованих односа и у центру транзиције из царства у националне државе, Исток се у делу Јелене Димитријевић често показује, и географски и културно, као много ближи њеној полазној тачки.

Преношење филолошког знања

Из перспективе оријенталистике, посебно интересантан аспект рада Јелене Димитријевић је језик. Ово је у оријенталистици приметила Мирјана Теодосијевић, која је Јелену Димитријевић посебно истакла међу „познаваоцима турског језика код Срба“.¹⁶ Језик се више пута показао као главни адут Јелене Димитријевић, не

16 Мирјана Теодосијевић, „Познаваоци турског језика код Срба“, у *Оријенталистика* 70, ур. Раде Божовић, Мирјана Теодосијевић, Београд: Филолошки факултет, 1997, 71–72.

само у разумевању Истока, већ у самом омогућавању приступа истом. У шестом писму из Ниша, Димитријевић се пита шта је то што јој је омогућило да је муслиманке заволе, па елиминишући поштовање обичаја, лепо облачење, па чак и добру душу, она се одлучује за језик: „Језик их је занео, севђули, јамачно језик“.¹⁷ У *Писмима из Солуна*, француски добија примат као језик комуникације, а Димитријевић се жали да је живећи у Београду изгубила прилику да вежба турски, који је раније знала врло добро.¹⁸ Сасвим другачије је у последњем путопису, где Димитријевић поново користи турски, језик који је, упркос слома Османског царства, у том тренутку и даље *lingua franca* Блиског истока. Познавање турског поново јој отвара многа врата и даје значајну предност у односу на њене енглеске и америчке сапутнице.

Прво питање које се поставља јесте како је Јелена Димитријевић научила турски, или како Нишлијке кажу, „муслмански језик“.¹⁹ Делује највероватније да га је научила током боравка у Нишу. Она себе саму представља у писмима као „ђаче самоуче“,²⁰ а своја писма пријатељици као постепени доказ свог напредовања у учењу: „што ми је ђеиф да видиш колико сам научила турски“.²¹ У *Писмима* она ово учење приказује као процес, при чему се види да доста речи и значења учи од жена са којима разговара, а да за објашњења консултује и мушкарце, укључујући и тадашњег нишког имама, Ибрахим-ефендију. Врло је могуће да је једно време код њега ишла и на часове.²²

Највећи проблем у сагледавању Јелене Димитријевић као оријенталисткиње је у томе што она, макар у овом најранијем периоду, заправо није писмена на турском, који се у то време писао персо-арапским писмом. Наиме, у једанаестом писму, Димитријевић каже једној од ханума: „пошто ти, кузум, не могу

17 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 54.

18 Јелена Димитријевић, *Писма из Солуна*, (Лозница: Карпос: 2008), 68.

19 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 24.

20 *Ibid.*, 137.

21 *Ibid.*, 78.

22 Мирјана Теодосијевић, нав. дело, 71.

лако читати турски, то замолих ону писмену хануму да ми оно прочита. Види, рече ми она: прво је слово—мим (м), друго—елиф (а), треће—шин (ш)...на хартијици је написано машалах [...]“.²³ Док њену неписменост не треба схватати буквално, јер она и овде и на другим местима показује да зна слова, дотле ипак треба имати у виду да њена тешкоћа да препозна тако уобичајене речи као што је *maşallah* ипак показује да она не може да чита текстове на османском турском. Ово вероватно има везе са чињеницом, која такође произилази из истог цитата, да су у Нишу бројне хануме биле неписмене, те да Јелена Димитријевић није имала једноставан начин да читање научи.

Међутим, оно што је заиста фасцинантно јесте начин на који Јелена Димитријевић, упркос овом недостатку, преноси своје знање о османском и говорном турском језику. Овде ћу издвојити четири компоненте овог преноса знања, којима ће бити посвећен остатак овог рада: 1) развијање лингвистичке компетенције код читалаца кроз употребу хибридног језика, 2) записивање локалног турског дијалекта ћириличним писмом, 3) сакупљање и превод турске усмене поезије, и 4) информисање читалаца о турским конвенцијама у писању.

Хибридни језик *Писама из Ниша* привукао је доста пажње критике.²⁴ У контексту овог рада, сматрам да је хибридни језик основни облик преношења филолошког знања у делу Јелене Димитријевић. За разлику од онога што бисмо очекивали од оријенталисте у строгом смислу речи, Димитријевић се не бави филолошким расправама, већ својим језиком на неки начин приморава читаоце да и сами уче стране речи, развијајући тиме њихову лингвистичку компетенцију. Први пут када употреби неку „турску“ реч или фразу – под чим се овде подразумева лексика

23 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, нав. издање, 124.

24 Скорије, Светлана Слпшак анализира овај језик као обавијање текста „велом непотпуног разумевања“, и тиме његово свесно маргинализовање у односу на владајућу културу (Svetlana Slapšak, „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinegou“, у *Kultura, drugi, žene*, ур. Jasenka Kodrnja (Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo Plejada, 2010), 39–56; док Светлана Томић насупрот томе наглашава да Димитријевић „приближава читаоце језику као интегралном делу културе Другог“ (Svetlana Tomić, „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“, нав. издање, 125.

пореклом из турског, арапског и персијског језика – Димитријевић је у загради или фусноти преводи на српски (врло ретко и на француски језик): „Која девојка не воли да јој се о свадби прича: махсус (нарочито) овако, како ће се причати теби?“²⁵ или „Да ли ћеш му се обрадовати, сујле елмас’м (кажи, дијаманту)?“²⁶ Или, дајући читаву формулу којом се проси девојка:

Аллах’н емри’ле, пејгамбер’н кавли’ле: сен’н кз’ни Хајријеји бен’м оглума Али-ефендије—истејр’м (с Божјим допуштењем, с пророковим одобрењем: твоју кћер Хајрију за мога сина Али-ефендију—иштем).“, а затим у фусноти: “Аллах емри иле—par la permission divine.”²⁷

Често, Димитријевић не даје само прост превод, већ и објашњава контекст у коме се одређена реч или фраза употребљава: „Валлахи, биллахи, таллахи: три су формуле заклетве, а од овога мухамеданцима ништа светије.“ (28); или: „Бозун ајдин (у оку ти светлост), госпоја!“ са коментаром у фусноти: „Ове се речи изговарају оному који је добио каквога драгога госта, а и оному коме се доноси каква пријатна новост“ (219). Након што једном преведе и објасни реч, Димитријевић наставља да је користи, очекујући од читалаца да су ово значење усвојили, и можда, до краја текста, и изградили извесан фонд турских речи.

Важно је истаћи да турски говор који Димитријевић записује није стандардни турски језик, већ један од његових балканских (румелијских) дијалеката. Димитријевић повремено и сама то истиче: „Очева сестра—хала; матерна—тејзе, а нишким дијалектом--tête.“ (21) Или: „Јавру (у Нишу јаври)—птиче“ (27). У румелијским дијалектима чести су и утицаји словенских језика. Интересантна је тако, у шеснаестом писму, комбинација два императивна облика, српског глагола *уживати* и турског глагола *etmek* (чинити), у облик: „Нека ужив-ет (тј. нека ужива)“ (193). Записујући нишки говорни варијетет турског ћириличним писмом,²⁸ Јелена Димитријевић је практично изградила једну врсту

25 Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897), 10.

26 Ibid., 23.

27 Ibid., 24.

28 Како се турски говорни дијалекти не могу проучавати у записима арапским

корпуса за проучавање карактеристика овог говора, дајући тиме значајан допринос туркологији. Иако су румелијски дијалекти турског језика већ дуго предмет проучавања турколога,²⁹ већина ових истраживања се односила на Бугарску, и нешто мање на Македонију и Косово,³⁰ док су говори на подручју југоисточне Србије готово потпуно неистражени, и то махом због недостатка писаних извора и миграције целих заједница матерњих говорника, о чему уосталом и сведоче *Писма из Ниша*. Димитријевић, дакле, оставља један такав извор за проучавање локалног говора у тренутку нестајање заједнице која се њиме служи.

Трећа важна активност којој Димитријевић посвећује посебну пажњу у свом делу је сакупљање усмене поезије и њено превођење на српски језик. Посебно у шеснаестом писму, Димитријевић даје праву кратку билингвалну збирку, која се састоји из записа песама ћириличним писмом, преводима, и детаљним описом контекста у којима се ове песме изводе. Сакупљање усмене поезије може се посматрати на више начина. Прво, оно је још један допринос проучавању локалног дијалекта—студије дијалеката често садрже и збирке песама, прича или пословица.³¹ Друго, рад на сакупљању усмене поезије основни је задатак популарне етнографије, која је као облик „националне науке“ била распрострањена током деветнаестог века.³² У овом погледу, рад Јелене Димитријевић треба упоредити са радом Милана Ђ. Милићевића, који такође објављује песме из Ниша и околине, у истом временском периоду.³³ Оно по чему се Јелена Димитријевић разликује јесте то што она објављује поезију муслиманског

алфабетом, латинични и ћирилични записи представљају најважније изворе за њихово проучавање у недостатку матерњих говорника.

29 За нешто старији, али још увек релевантан библиографски преглед ових истраживања видети Edward Tryjarski, „Balkan Dialects“, у *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, ур. G. Hazai, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990), 414–453.

30 В. Суреја Јусуф, *Призренски турски говор*, (Приштина: Јединство, 1987).

31 Суреја Јусуф у додатку своје студије објављује и неколико сакупљених народних песама, али без превода.

32 Edin Hajdarpašić, „Whose Bosnia?: nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914“, (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 20.

33 Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија: нови крајеви*. (Београд: Слобода, 1973 [1884]), 139–148, 249–267.

становништва, коју понегде пореди и са српском,³⁴ док Милићевић објављује готово искључиво поезију коју види као део српске традиције.

Треба истаћи да Јелена Димитријевић ову поезију без сумње сакупља због њених уметничких квалитета. О томе сведочи и њен напор да песме што тачније преведе, а да при томе сачува оригиналну стопу и риму:

Меџлиси курдум отурд’м

Јари јан’ма ђетрд’м—

Јар лен берабер јатрд’м

Сорун шиљтеје, јоргана!

Меџлис сам збрала, седела,

Крај себе драго довела—

Заједно с драгим лежала, (спавала)

Питајте шиљте и јорган!³⁵

И онда када записује поезију Јелена Димитријевић додаје језичке коментаре, примећујући, на пример, у фусноти да турски језик не познаје категорију рода, те да је њен превод у женском роду „стога што жене певају“. Сакупљањем и превођењем поезије Димитријевић испуњава један од *par excellence* задатака оријенталистике, који се знатно разликује од њеног утилитарног модела какав је преовлађивао у Србији, као што је претходно описано. На крају, не треба заборавити ни то да Димитријевић није била само сакупљач ове поезије, већ и да је своје сопствено писање поезије започела под њеним утицајем.

Конечно, необичан аспект овог преношења знања о језику, имајући у виду њен фокус на говорни језик, јесте у томе да Јелена Димитријевић информисе читаоце и о османским конвенцијама у писању. Основни облик у коме она то чини је, као и у случају турског говорног језика, једноставно њиховом употребом.

34 В. Јелена Димитријевић, *Писма из Ниша о харемима*, (Београд: Парна радикална штампарија, 1897): 152.

35 *Ibid.*, 200.

Јелена Димитријевић пише писма користећи уводне формуле карактеристичне за османску кореспонденцију, те ословљава адресата постепено користећи све више османских турских формула.³⁶ Тако, док прво писмо још започиње на српском, са „Мила моја Н.“, она већ од другог користи једноставне турске облике као „Севђули-к’з’м (мила девојко)“ [tr. *sevgili kızım*], или „Бир ђоз’м (око моје)“ [tr. *bir gözüm*], да би од деветог писма прешла на сложеније формуле у вишем регистру, као што је „Ифетлу, исметлу, ићи ђоз’м емширем (чиста, невина, очи моје, сестро)!“ [tr. *ifetlü ismetlü iki gözüm hemşirem*].³⁷ Међутим, треба приметити да чак и онда када користи високи регистар, као у последњем примеру, она то и даље чини у дијалекатским облицима, као што се да видети у поређењу са стандардизованим облицима у угластим заградама. Намеће се закључак да је и ове формуле научила усменим путем, јер се у датом облику оне не могу записати персо-арапским писмом.

Значајно је истаћи и да Јелена Димитријевић не само да преводи формуле коришћене у кореспонденцији, већ и информише читаоце о конвенцијама њихове употребе. У деветом писму, она саопштава да се изрази „ифетлу“ и „исметлу“ употребљавају „у говору са кћерима и рођакама високих особа док су девојке, па и после“, као и „увек, кад се пише писмо оному кога волимо и хоћемо да га одликујемо“.³⁸ Јелена Димитријевић нас обавештава и о другим османским конвенцијама у писању. Питавши Ибрахим-ефендију у вези са знаком који види на почетку писма, а који је раније сматрала украсом, она обавештава читаоце да је ово скраћеница за реч „*bismillah*“, у име Бога. Затим износи да се ова реч пише на врху листа не само у писму, већ да је „често [...] овако и на какву спису, акту, ферману, итд.“, где се реч пише у свом пуном облику, као и да је исти знак видеда на брачном уговору.³⁹ Оваквим описима Јелена Димитријевић читаоцима даје податке о писаним конвенцијама османског турског језика, као и описе османских докумената, којима се иначе бави османска дипломатика.

³⁶ Изузетак је последње, касније писмо, у коме је инвокација на српском.

³⁷ Ibid., 78.

³⁸ Ibid., 79.

³⁹ Ibid.

Закључак

У свом делу, Јелена Димитријевић је претендовала на изношење проверених информација о Истоку, које ће бити засноване на познавању језика и дугом проматрању. Језик је на различите начине био предмет њеног дела. Проналазећи алтернативне начине да пренесе знање о говорном и писаном турском језику, Јелена Димитријевић се служила не само преводом и објашњењем, него и хибриднијем језиком који мотивише читаоца да и сам развија језичке компетенције. Упркос свом усменом фокусу, Јелена Димитријевић је успела да пренесе и *par excellence* оријенталистичко филолошко знање, какво је познавање писмених конвенција османског језика. Теме којима се Димитријевић бавила јасно одскачу од историјско-политичке, инструменталне концепције оријенталистике њеног времена. Јелена Димитријевић је била модерна у свом интересовању за муслимански свет који није само реликт националне историје, већ је живо поље богато значењима. Свакодневни живот, обичаји, родне динамике, женско удруживање и образовање, као и контрадикције модернизацијских процеса, релевантне су теме у истраживању Блиског истока и данас. Иако је критика чак и у њено време таквом сматрала, Јелена Димитријевић није била прва Српкиња која је научила турски, и била је једна од многих локалних жена које су се дружиле с харемима, као што се, уосталом, види и из њених *Писама из Ниша*. Међутим, како је била прва међу њима која је свој рад сматрала истраживачким радом који учествује у научном дискурсу, и која га је с тим циљем објављивала, сматрам да је треба посматрати у контексту развоја оријенталистике у Србији. Својим приступом и темама, Јелена Димитријевић се може сматрати зачетницом другачијег развоја оријенталистике: оријенталистике која је много више него *ancilla historiae*.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић, Мехмед. „Рад Српске академије наука на проучавању источњачких извора“. *Глас*, CCCVII, 20, (1978): 373–379.

Baer, Marc. „Dönme“, у *Encyclopaedia of Islam, THREE*, ур. Kate Fleet et al., http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/donne-COM_26084?s.num=3&s.f.s2_parent=s.f.cluster.Encyclopaedia+of+Islam&s.q=donme (преузето 19. 08. 2016).

Димитријевић, Јелена. „Јелена Јов. Димитријевића“. *Босанска вила*, 5 и 6, (1899): 57–60.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: Парна радикална штампарија, 1897.

Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. Лозница: Карпос, 2008 [1918, 1908].

Димитријевић, Јелена. *Седам мора и три океана. Путем око света*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1940).

Jusuf, Sureja. *Prizrenski turski govor*. Priština: Jedinство, 1987.

Милићевић, Милан Ђ. *Краљевина Србија: нови крајеви*. Београд: Слобода, 1973 [1884].

Новаковић, Стојан. „О овој књизи и писцу њену“. У Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, III–IX. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894.

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.

Slapšak, Svetlana. „Harem kao prostor roda u balkanskim kulturama: primeri Jelene Dimitrijević i Elisavet Moutzan-Martinegou“. У *Kultura, drugi, žene*, ур. Jasenka Kodrnja, 39–56. Zagreb: Institut za društvena istraživanja у Zagrebu, Hrvatsko filozofsko društvo Plejada, 2010.

Tanasković, Darko. „S kućom u svet, a sa svetom kući“. *Nur, časopis za kulturu i islamske teme*, 12 (2004): 24–37.

Tanasković, Darko. „Jugoslavenska orijentalistika između filologije i lingvistike“. *Radio Sarajevo, treći program*, 14 (1986): 55–76.

Teodosijević, Mirjana. „Poznavaoци турског језика код Срба“. У, *Orijentalistika 70*. Уредници Rade Božović, Mirjana Teodosijević, 53–74. Београд: Filološki fakultet, 1997.

Томић, Светлана. „Две врсте писама из Солуна: феминистичко истраживачко новинарство Јелене Ј. Димитријевић наспрам непоузданог извештавања Бранислава Нушића о феминизму“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 59/3 (2011): 621–639.

Томић, Светлана. „The Travel Writings of Jelena J. Dimitrijević: Feminist Politics and Privileged Intellectual Identity“. У *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia 1918–1941*. Уредили Jelena Bogdanović et al, 115–135. Leuven: Leuven University Press, 2014.

Tryjarski, Edward. „Balkan Dialects“. У *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*. Ур. G. Hazai, 414–453. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990.

Hajdarpašić, Edin. „Whose Bosnia?: nationalism and political imagination in the Balkans, 1840-1914“. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

Hawkesworth, Celia. „A Serbian Woman in a Turkish Harem: The Work of Jelena Dimitrijević (1862-1945)“. *The Slavonic and East European Review*, 77 (1999): 56–73.

Jelena Radovanović

Princeton University
New Jersey, USA

Jelena Dimitrijević: First Serbian Woman Orientalist?

Jelena Dimitrijević (1862-1945), a Serbian traveler and writer, produced a body of work exploring the private and political lives of Muslim women in the Balkans and the Near East. While her *Letters from Niš* (1897), *Letters from Salonica* (1918), and *Seven Seas and Three Oceans: A Journey Around the World* (1940) have all previously been studied as literary, travel, and feminist writings, I argue that her work should also be examined in the context of the development of Orientalism as a scholarly discipline in Serbia. Looking at the three works mentioned above, I show that the diversity of Dimitrijević's topics exceeds the then-dominant understanding of Orientalism as a tool of nascent national historiography, and anticipates instead a modern set of interests that mark the discipline to this day. Second, while the methods Dimitrijević used are unorthodox from the point of view of Orientalism as a discipline, she found remarkable ways, despite her illiteracy in the Perso-Arabic alphabet, to convey to the reader knowledge about the Turkish language as orientalist knowledge *par excellence*. Reading closely her *Letters from Niš*, I explore these methods, which include the transcription of the local Turkish dialect using the Cyrillic alphabet, the gathering and translation of oral poetry, the usage of a hybrid Serbian-Turkish language, and the description of Ottoman written documents within a literary text. Finally, I suggest that Dimitrijević, while not an orientalist in the strict sense of the word, should be regarded as a pioneer due to her versatile interests and the way in which she produced knowledge about the contemporary Muslim world.

Keywords: Jelena Dimitrijević, Oriental Studies, Orientalism, Turcology, Turkish language